

Michael Quante

Az elismerés mint *A szellem fenomenológiájának* ontológiai princípiuma*

Ebben az előadásban arra szeretnék kísérletet tenni, hogy megvizsgáljam néhány olyan tézis értelmét és horderejét, amelyek az öntudat, a szellem és az elismerés Hegel által kifejtett összefüggésében jelennek meg. A fundamentális tartalmi premissza, amely meggondolásaimat az alábbiakban vezetni fogja, a következőképpen foglalható össze: „az elismerés tiszta fogalma”,¹ amelyet Hegel „Az öntudat önállósága és önállótansága; uralom és szolgaság” című fejezet elején vezet be, tartalmazza Hegel egy centrális társadalomontológiai belátását: az individuális öntudat szociálisan konstituált voltát. Ennek kifejtése során a probléma ontológiai dimenziójára fogok szorítkozni, és figyelmen kívül hagyom az én és a mi Hegel által felállított összefüggésének etikai értékelését, mégpedig azért, hogy értelmezni tudjam az összefüggésre adott magyarázatát. A szellem fogalmával kezdem, amely Hegel szerint már előttünk áll az öntudat három mozzanatának teljes körű realizációjában.² A második lépésben az öntudat fogalmát fogom elemezni, hogy aztán végül értelmezhessem „az öntudatnak a maga egységében való megkettőződését” és az elismerés fogalmára való vonatkoztatását³ mint társadalomontológiai tézist.

1. A szellem fogalma

Ha megnézzük *A szellem fenomenológiájának* (a szellemről szóló) hatodik fejezetét abból a szempontból, hogy tartalmazza-e a „szellem” valamiféle pregnáns definícióját, akkor azt fogjuk látni, hogy Hegel nem nagyon fáradozik azzal, hogy ezt a filozófiája számára centrális fogalmat explicit módon definiálja. Az első részt összefoglaló mondatban azután mégiscsak találkozunk valami olyasmivel, amit szabatos meghatározásnak nevezhetünk:

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás 2006. szeptember 29-én hangzott el Debrecenben, a „Hegels Theorie der Individualität” konferencia keretében.

¹ G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 102.

² I. m. 100.

³ I. m. 104.

A *magán-* és *magáért-való* lényeg pedig, amely egyúttal mint tudat valóságos és elképzeli önmagát, a *szellem*.⁴

Hegel a szellem fogalmát ezen a helyen az öntudat struktúrája által tudja megmagyarázni, mivel ezt a fogalmat már az öntudat-fejezet kontextusában bevezette. Hegelnek ez az expozitorikus eljárása *A szellem fenomenológiájának* összkompozíciójában azzal igazolható, hogy a szellem fogalma a filozófiai tudat elbeszélői síkján kerül bevezetésre. Megmarad azonban a kérdés azokra a szisztematikus okokra vonatkozóan, amelyek Hegelt arra indították, hogy a szellem fogalmát az öntudat fogalmának és az elismerés tiszta fogalmának összjátékában vezesse be.

Ha jól láttam, akkor a szellem fogalmára való utalás az engem érdeklő passzusokban kétszer merül fel. Hegel mindkét esetben a szellem általa kidolgozott koncepciójára utal annak érdekében, hogy az öntudatnak az elismerés-viszonyban megnyilvánuló interszubjektív struktúráját jellemezze. Így az egyik esetben mintha csak véletlenszerűen utalna szellem fogalmára:

Ha elemezzük ennek a *szellemi* egységnek [kiemelés - M. Q.] a maga megkettőződésében adódó fogalmát, akkor meglátjuk az *elismerés* folyamatát.⁵

E kijelentés pontos tartalmi elemzésével még részletesen fogunk foglalkozni vizsgálódásaink harmadik lépésében, amikor majd „az elismerés tiszta fogalma” felé fordulunk.

Hegel második utalása a szellem koncepciójára az öntudat fogalma kifejtésének keretében található, és ennél sokkal explicitebb. Miután – és ezt a második részben fogjuk közelebbről megvizsgálni – Hegel kifejtette, hogy az öntudat struktúrája csak két öntudat interakciójában nyilvánulhat meg, a következőket írja:

Ezzel előttünk van már a *szellem* fogalma. A tudat további fejleménye az a tapasztalat, mi a szellem [...].⁶

Ezen a helyen röviden megszakítom az idézetet, hogy rámutassak arra, hogy Hegel itt a fogalmi összefüggéseket (ahogy azok a filozófiai tudat számára megmutatkoznak) nagyon pontosan megkülönbözteti a – természetes – tudat tapasztalatától. „Az öntudat önállósága és önállótansága; uralom és szolgaság” című fejezet első bekezdései szintén a filozófiai tudat síkján mozognak. Ez azáltal válik világossá, hogy Hegel áttér a másik szintre, miközben közli velünk, hogy „[a]z elismerésnek, az öntudat a maga egységében való megkettőződésének

⁴ I. m. 225.

⁵ I. m. 101.

⁶ I. M. 100.

ezt a tiszta fogalmát kell *most* megvizsgálni”, mégpedig abból a szempontból, hogy „hogyan jelenik meg folyamata az *öntudat számára*”.⁷

Nem fogok kitérni az öntudat, a szellem és az elismerés mint a természetes tudat tapasztalatának tárgyai közötti viszonyok bemutatására. Most kizárólag a Hegel által a filozófiai tudat álláspontjáról megfogalmazott összefüggések érdekelnek, amelyeket egy társadalomontológiai koncepció elemeiként szeretnék értelmezni.

Ezzel máris visszatérek ahhoz az idézethez, amelyben Hegel explicit módon bevezeti a szellem fogalmát, és így definiálja azt:

[...] abszolút szubsztancia, amely ellentétének, – tudniillik különböző magáért-való tudatoknak – tökéletes szabadságában és önállóságában ezek egységét alkotja: *én*, amely *mi*, és *mi*, amely *én*.⁸

Hegel itt nyilvánvalóan egy ontológiai tézist fogalmaz meg. A szellemet – összhangban a *Fenomenológia* szellem-fejezetének későbbi fejtegetéseivel – mint abszolút szubsztanciát jellemzi. Úgy határozza meg, mint két, magukat egymástól megkülönböztető öntudat egységét. Ezt az egységet írja le Hegel az „*én*, amely *mi*, és *mi*, amely *én*” híres formulával. A frázis híressége mindenesetre fordított arányban áll tárgyi tartalmának világosságával.

Kézenfekvő, hogy az egyes öntudatok mint mozzanatok nem rendelkeznek ontológiai önállósággal a szellemmel mint abszolút szubsztanciával szemben. Ugyanakkor Hegel ezeket az öntudatokat mint a szellemmel szemben szabadokat és önállókat jellemzi. Ezen túlmenően azt állítja, hogy az individuális öntudatokat a maguk szabadságában és önállóságában úgy kell megragadni, mint *a* szellem ellentétét. Végül pedig azt mondja, hogy a szellem az önálló öntudatok egysége. Ez az ontológiai konstelláció – sejtéseim szerint – sem a rész-egész, sem a szubsztancia-akcidens, illetve szubsztancia-mozzanat modell segítségével nem ragadható meg filozófiailag kielégítő módon. Hegel szavai („*én*, amely *mi*, és *mi*, amely *én*”) annak a kísérletének a kifejeződése, hogy beláthatóvá tegye ezt az ontológiai összefüggést a maga speciális struktúrájában. De mit jelenthet pontosan ez a szlogen?

A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy ha Hegelnek az öntudat fogalmáról adott elemzését és az elismerés tiszta fogalmának explikációját tekintjük alapnak, akkor ennek a híres megfogalmazásnak egy plauzibilis értelmezést adhatunk, amely egyúttal egy vonzó társadalomontológiai álláspont alapjait is megteremti.

⁷ I. m. 102. Kiemelések – M. Q.

⁸ I. m. 100.

2. Az öntudat fogalma

Hogy némi fényt vigyünk a sötétségbe, először is az öntudat fogalmát kell explikálnunk. Eközben el fogok tekinteni Hegel fejtegetéseinek két aspektusától, amelyeket „Az önmagában való bizonyosság igazsága” című fejezet bevezetésének első bekezdéseiben bonyolult módon bevezet. Sem azt az okfejtést nem fogom rekonstruálni, hogy az öntudat fogalmának „életként” kell megnyilvánulnia,⁹ sem pedig az öntudat és a „vágy” összefüggésével¹⁰ nem szeretnék közelebbről foglalkozni.¹¹

Ami az első pontot illeti, tényként fogadom el, hogy az empirikus öntudatok élő organizmusokként léteznek, anélkül, hogy sokat vesződnék e tény filozófiai megvilágításával. Ez azt jelenti, hogy a „nem” fogalmát – amely az elismerés hegeli dialektikája és a szellem fogalma szempontjából még alapvető jelentőségű lesz – megpróbálom megszabadítani a lehetséges természetfilozófiai felhangoktól, és csak az univerzálé–instanciálás séma alapján értelmezem.¹²

Az öntudat mint vágy szerkezetére vonatkozóan átveszem Hegelnek azt a tézisést, hogy az öntudatot elsődlegesen mint gyakorlati fenomént, vagyis mint volicionális beállítottságot kell elemeznünk.¹³ Hegel itt Fichte megfontolásaihoz kapcsolódik, aki *A természetjog alapja, a tudománytan elvei szerint* (1796) és *Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján* (1798) című műveiben megmutatta, hogy az öntudat csak a volicionális beállítottságok alapján lehetséges. Hegel a jénai szellemfilozófiában (amely 1805/06-ban keletkezett, de életében nem került publikálásra) az akarat egy olyan elemzését végzi el, amely ebben a kérdésben rendkívül közel áll a *Jogfilozófia* későbbi akaratelméletéhez.¹⁴ Az öntudat mint akarat gyakorlati irányultsága alapján megmutatható, hogy a tudat struktúrája az öntudat integráns részét alkotja. Egyszerűen szólva: ha önmagunkat mint akaró szubjektumot ragadjuk meg, amely cselekedetein keresztül realizálja szándékait, ez már magában foglalja az akarástól független

⁹ I. m. 96.

¹⁰ Uo.

¹¹ Lásd ehhez R. Brandom: *Selbstbewusstsein und Selbst-Konstitution*. In C. Halbig et al. (Hrsg.): *Hegels Erbe*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004, 46–77.

¹² Későbbi rendszerében Hegel az ugyanazon fajba tartozó egyes organizmusok természetfilozófiai viszonyát az elismerési folyamatok előzményének tekinti. Lásd Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Második rész. A természetfilozófia*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 505–507, 511. sk. 367. és 369. §.

¹³ A *Fenomenológia* összmenetében az öntudat episztemológiai modellként kerül bevezetésre. Ez azonban kompatibilis a fenti kijelentéssel, mert Hegel szerint a volicionális struktúrának kognitív dimenziója is van. Köszönettel tartozom Rolf-Peter Horstmannak, akinek ösztönzésére ezt a kérdést tisztáznom kellett.

¹⁴ Lásd ehhez G. W. F. Hegel: *Jenaer Systementwürfe III: Naturphilosophie und Philosophie des Geistes*. Meiner Verlag, Hamburg, 1987.

realitás feltételezését.¹⁵ Ez a feltevés nem csak a cselekvés önértelmezésének előfeltétele, hanem megőrzi a tudat alapstruktúráját is, amely épp a szubjektivitás teljesítményétől független objektum-szféra feltételezéséhez kötődik. Ugyanakkor azonban Hegel – Fichtével együtt – úgy gondolja, hogy csak egy ilyen tárgyi tudat segítségével lehet az öntudat alapstruktúráját explikálni.

Átvesszem ezt a német idealizmus egésze számára tipikus feltevést, amelyet a gyakorlat primátusaként és ennek pragmatikai gyökereként jellemezhetnénk, anélkül, hogy további megalapozásával foglalkoznánk. Hegel az öntudatot a szubjektum–objektum modell alapján értelmezi, és ezért kénytelen egy önálló objektum feltételezését az öntudat modelljének integráns részeként felmutatni. Ez pedig azáltal sikerül neki, hogy feltételezi az öntudat volicionális szerkezetét. Az alábbiakban én is a szubjektum–objektum modellt fogom használni, és csak a harmadik argumentációs lépésben fogok áttérni az első személyű propozicionális beállítottságok elemzésére.

Aki korrekten és kompetensen használja az „én” szót, az először is közvetlenül (vagyis anélkül, hogy bármiféle azonosító jellemzést alkalmazna) önmagára utal. Másodszor, a beszélő tudja is, hogy az „én” szóval önmagára referál. Az önmagára való vonatkozásnak ez a két aspektusa az egyes szám első személyben újra felbukkan Hegel elemzéseiben, amikor ezt írja:

az én a vonatkozás tartalma és maga a vonatkozás¹⁶

Valamivel később Hegel világossá teszi, hogy az önmagára való közvetlen vonatkozás aktusában a tárgy nem más, mint „tisztá én”,¹⁷ miáltal az én szerepét tartalmilag közelebről is meghatározza. Ugyanakkor azt is elmondja, hogy „én” alatt magát az önmagára vonatkozás aktusát érti. Azután a következőképpen fejti ki azt, ahogyan az „én” kifejezést használja:

[...] maga az én egy mással szemben s egyúttal túlnyúlik ezen a másón, amely az ő számára éppúgy csak önmaga.¹⁸

Az öntudat szubjektum–objektum modelljének keretei között az önmagára irányuló vonatkozásnak olyasmire kell vonatkoznia, ami a vonatkozás tárgyaként különbözik a vonatkozás aktusától. Ugyanakkor a vonatkozás tárgya az önmagára vonatkozó aktuson keresztül konstituálódik, és az ezt az aktust végre-

¹⁵ Ezt az érvet Hegel a későbbi *Jogfilozófiában* sokkal részletesebben kifejti. Lásd ehhez M. Quante: *Hegels Concept of Action*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 1. fejezet.

¹⁶ Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Id. kiad. 95.

¹⁷ I. m. 99.

¹⁸ I. m. 95.

hajtó szubjektum tud is erről az ily módon konstituált tárgyról. Ezért a valamire vonatkozó én túlnyúlik ezen a másikon (vagyis önmagán a vonatkozás tartalmának szerepében) és közben – ez az „én” korrekt használata által garantált járulékos feltétel – azonosnak tudja magát a tárggyal.

Az öntudat strukturális előfeltétele tehát az, hogy különbség van az önmagára vonatkozás szerepe és „a vonatkozás tárgyának lenni” szerep között (így őrződik meg a tudat struktúrája az öntudatban). Ezt az előfeltételezett különbséget mint öntudatot ugyanakkor ontológiailag le kell fokozni, vagy, ahogy Hegel mondja, az össz-struktúra egyik mozzanatává kell tenni. Csak így vonatkozhat a szubjektum tudó módon önmagára mint önmagára. A tárgy önállóságát és ennek az önállóságnak a megszüntetését – ebben pedig Hegel Fichtét követi – csak akkor kapcsolhatjuk össze, ha az első személyű önmagára-vonatkozást volicionális beállítódásként, nem pedig csak episztémikus beállítódásként értelmezzük. Mivel pedig az én e két esemény egységének tudja önmagát az önmagára-vonatkozás és a vonatkoztatási tárgy-lét mozzanataiban, ezért mindebben mint „nem” adott önmaga számára, vagyis mint univerzálé a maga instanciálásaival együtt.

Ahhoz mármost, hogy felismerhessük annak tárgyi alapját, hogy miért kell az öntudat struktúrájának szociálisan konstruálnak lennie, egy további premisszára is szükségünk van, amelyet Hegel szintén Fichtétől vesz át. Az első személyű önmagára-vonatkozás és az öntudatnak mint ennek ebben adódó önkonceptualizálása autonómiaként értendő, vagyis azon meghatározások önkonstitúciójának aktusaként, amelyeket az én önmagának mint ennek tulajdonít. Hegellel fogalmazva: egy én

magába zárt, s nincs benne semmi olyan, ami nem önmaga által volna¹⁹

Ha mármost azt kérdezzük, hogy milyennek kell lennie egy vonatkozásnak ahhoz, hogy olyan struktúra keletkezzen, amely az öntudat eme fogalma instanciálásának számíthat, akkor Hegellel azt kell mondanunk, hogy az öntudatnak negálnia kell a maga vonatkozási objektumát, pontosabban annak önállóságát. Vele azonosként kell felfognia magát, hogy öntudat lehessen. Ugyanakkor a vonatkozási tárgy önállóságának ez a megszüntetése szükségképpen össze kell hogy fonódjon egy ellenállás legyőzésével, amelyben a tárgy tárgyszerűsége vagy önállósága mutatkozik meg. Ez a tárgyi alapja annak, hogy Hegel a vágyat mint minden volicionális beállítódás alapformáját az öntudat szükséges implikációjaként értelmezi. Ugyanakkor ez a tárgy nem más, mint a tiszta én, vagyis az autonóm önmagára-vonatkozás tartalma. Ezért az öntudat struktúráját csak két feltétel teljesülésével lehet instanciálni. Az öntudat megszüntetendő tárgyának először is egyneműnek, vagyis öntudatnak kell lennie

¹⁹ I. m. 101.

(egyébként az azonosság feltétele és a nembeli azonosság ebben rejlő feltételezése nem teljesülhetne). Mivel pedig az autonómia mint előfeltevés hozzátartozik az első személyű önmagára-vonatkozás lényegéhez, a tárgy önállóságának a vágyon keresztül bekövetkező negációja nem lehet külső beavatkozás eredménye. Hiszen ha az én mint akaró szubjektum kívülről meghatározottként értelmezné tárgyát, akkor elvétené önmaga mint önmagát meghatározó lény adekvát konceptualizálását. Ez pedig – és erről mind Fichte, mind Hegel meg volt győződve – az első személyű önmagára-vonatkozás essenciája. Egy olyan autonóm én, amely a volicionális beállítódásban negálja tárgyának feltételezett önállóságát, csak akkor hozhat létre adekvát önvonatkozást ebben a megszüntetésben, ha a vonatkozás tárgyát először is öntudatként ismeri fel és el, és ha másodszor a vonatkozás tárgya az ebben a struktúrában megkövetelt negációt autonóm módon, vagyis önmagán hajtja végre.²⁰ Azok alapján a premisszák alapján, amelyeket Hegel az öntudat fogalmának instanciálására megalkotott, ezt a fogalmat csak két öntudat interakciójában lehet instanciálni. Más szóval: az öntudat fogalma csak akkor adekvát módon instanciált, ha „öntudat egy öntudat számára”.²¹ Ez Hegel következő megjegyzésének értelme: *„Az öntudat csak egy másik öntudatban találja meg kielégülését.”*²²

Ennek az eredménynek az alapján megérthetjük, hogy miért van az, hogy az öntudat adekvát instanciálása lényegileg már a szellem struktúráját, a másban való önmagánál-levést mutatja. Nyitva van azonban még az a kérdés, hogy ez hogyan függhet össze az én és a mi összefonódásával. Ez reményeim szerint meg gondolásaim harmadik lépésében fog világossá válni, amikor „az elismerés folyamatának” struktúráját is bevonom elemzéseimbe.

3. Az elismerés tiszta fogalma

Eddig a következő szituáció körvonalazódott. Az öntudat fogalma avagy az öntudat mint univerzálé csak egy olyan konstellációban instanciálható, amelyben két empirikus öntudat egy bizonyos fajta interakcióban áll egymással. Az öntudat univerzális síkja és a konkrét, mindenkor magáértvalóan szabad empirikus öntudatok (amelyek ugyanakkor egy bizonyos interakcióban állnak egymással) összekötése megfelel annak a jellemzésnek, amelyet Hegel a szellemről mint abszolút szubsztanciáról adott.

Ezzel már adhatunk egy első értelmezést az „én, amely *mi*, és *mi*, amely én” formulának. Az öntudat fogalmának instanciálása olyan össz-struktúrát követel meg, amely csak két öntudat interakciója által megvalósítható. Így értve az öntu-

²⁰ I. m. 99. sk.

²¹ I. m. 101.

²² I. m. 100.

dat fogalma – vagyis az én – csak „mi”-ként instanciálható. Ha tehát két öntudat instanciálja ezt a megkövetelt struktúrát, akkor ezen a struktúrán belül ők maguk az öntudat fogalmának instanciálása: olyan *mi*, amely ugyanakkor *én* is.

De még ezek után is nyitva marad két kérdés, Hegel meggondolásai ugyanis azt mutatják, hogy az egyik öntudatnak a másikkal való nem minden interakciója képviseli az öntudat fogalmának instanciálását. Ennek a követelménynek csak az interakció egy specifikus fajtája tesz eleget. Ezt képviseli Hegel híres szlogenjében a *mi*. Erről azonban eddig még nem sokat tudtunk meg.

Ha a „mi”-ről szóló beszédet nem akarjuk arra a tézisére redukálni, hogy az öntudat fogalma legalább két öntudat bármifajta interakcióján keresztül instanciálásra kerül, akkor *először* is azt kell megkérdeznünk, milyen fajta interakció lebegett Hegel szemei előtt, amikor „mi”-ről beszélt. Ezen a ponton lendül játékba értelmezésem szerint „az elismerés folyamatának” hegeli elemzése.²³ Mert – így szól *első tézisem* – az elismerés folyamatának negyedik kettős értelmében megtaláljuk a két öntudat interakciójának azt a speciális módját, amely szükséges és elégséges az öntudat fogalmának instancialisálásához. Hegel a mi-intenciók olyan elismerésméleti analízisét nyújtja, amely szisztematikus jelentőségű a mi-intenciókról és a kollektív cselekvésről folyó mai társadalomfilozófiai viták számára is.

Ezen túlmenően egy olyan probléma is felmerül, amely a hegeli gyakorlati filozófiáról szóló vitákban már régóta heves összecsapások tárgya. A *második* kérdés ugyanis az, hogy Hegel hogyan képzei el az individuális öntudat és a szellem közötti függőségi viszonyokat. Vitathatatlan, hogy a szellemről mint abszolút szubsztanciáról és az egyes öntudatokról mint pusztá mozzanatokról szóló beszéd ott van az objektív szellem hegeli koncepciójában. Egyesek úgy értelmezték ezt, mint az individuális szubjektum etikai leértékelését egy bizonyos fajta kollektív entitással szemben, vagyis mint a totalitarizmus kifejeződését.²⁴ E kérdésfeltevés etikai aspektusait itt nem fogom tárgyalni, hanem csak az ontológiai viszonyok tisztázására fogok szorítkozni, ahogyan azok *A szellem fenomenológiájában* megjelennek. Ebben a műben ugyanis – így szól *második tézisem* – explicit kijelentéseket találunk a relációknak arról a kétféle módjáról, amelyek közvetítésével az öntudatok konstituálódnak.

²³ I. m. 101.

²⁴ Lásd ehhez következő tanulmányaimat: Georg Wilhelm Friedrich Hegel – Individuelle Freiheit und sittliche Gemeinschaft. In A. Beckermann – D. Perler (Hrsg.): *Klassiker der Philosophie heute*. Reclam Verlag, Stuttgart, 2004, 419–438; Hegels pragmatistische Ethikbegründung. In K. Engelhard – D. H. Heidemann (Hrsg.): *Ethikbegründungen zwischen Universalismus und Relativismus*. Walter De Gruyter, Berlin, 2004, 231–250; ill. M. Quante – D. P. Schweikard: „... die Bestimmung der Individuen ist, ein allgemeines Leben zu führen”. La struttura metafisica della filosofia sociale di Hegel. *Quaderni Di Teoria Sociale* 5 (2005), 221–250.

a) A „mi” elemzése Hegelnél

Két (A és B) empirikus öntudat interakciójának azt a „sokoldalú és sokértelmű” összekapcsolódását,²⁵ amelyen keresztül az öntudat fogalma kizárólag instanciálható, Hegel szerint „az *elismerés* folyamatként”²⁶ kell bemutatni. Ebben „az elismerés tiszta fogalma”²⁷ nyilvánul meg, vagyis az elismerés, ahogyan a filozófiai tudat számára belátható. A és B perspektívája, amelyeket később a szövegben például az úr és a szolga dialektikájában látunk viszont, a mi kontextusunkban még nem játszik szerepet.

Hegel négy „kettős értelmet” különböztet meg az elismerés e folyamatában. Az első három a szubjektum–objektum modellen belül koncipiált öntudat dialektikus alapstruktúrájára vonatkozik: először is szükség van egy tárgyra mint objektumra, amelyet másodszor negálni kell a maga önállóságában, és amelynek harmadszor ezt a negációt autonóm módon önmagán kell végrehajtania. Ezzel a struktúrával már találkoztunk az öntudat tiszta fogalmának elemzésekor, itt pedig nem segít tovább. A negyedik kettős értelem azonban, amelyet Hegel később²⁸ fejt ki, teljesen más jellegű, mint a másik három. Ezt Hegel maga is kidomborítja, amikor azt mondja, hogy eddig (az első három kettős értelem esetében) az elismerést csak „mint az *egyiknek cselekvését*”²⁹ mutatta be. Mivel az öntudat harmadik konstitutív feltétele megköveteli, hogy a tárggyá tett öntudat maga hajtsa végre saját negációját, fogalmilag szükségszerű, hogy A-nak ez az elismerése „éppúgy az *egyiknek*, mint a *másiknak* [vagyis B-nek – M. Q.] *a cselekvése*” legyen. Hegel most A és B perspektíváját egyszerre vonatkoztatja a saját és a másik tevékenységére, hogy A és B elismerési aktusainak kölcsönös függőségét egyetlen elismerési folyamat „részeként” tudja explicálni. A „részek”-ről szóló beszédről zárásképpen majd mondanom kell valamit. De ezen a helyen előbb a „mi” grammatikáját szeretném kifejteni, amelyet véleményem szerint Hegel következő kijelentésében találunk:

Mindegyik azt látja, hogy a *másik* ugyanazt teszi, amit ő tesz: mindenki maga is megteszi azt, amit a másiktól követel, s ezért azt is, amit tesz, csak azért teszi, mert a másik ugyanazt teszi [...].³⁰

Hogy a struktúrát ne tegyük még bonyolultabbá, mint amilyen bonyolult már amúgy is, és hogy az első személyű önmagára-vonatkozást explicit módon artikulálni tudjuk, A perspektívájából fogjuk leírni a folyamatot:

²⁵ Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Id. kiad. 101.

²⁶ Uo.

²⁷ I. m. 102.

²⁸ I. m. 101. sk.

²⁹ I. m. 101.

³⁰ I. m. 101. sk.

(1) *Felismerem*, hogy B egy bizonyos X szándékkal cselekszik velem szemben, ami először is tartalmazza azt a belátást, hogy én faktikusan ugyanazzal az X szándékkal cselekszem B-vel szemben, ez pedig másodszer megköveteli és feltételezi, hogy egy specifikus Y beállítódást veszek fel B-vel szemben, ami viszont harmadszor B azon cselekvésének indítéka, amelyben X szándékát megvalósítja.

(2) Faktikusan és szándékosan X módon kezelem B-t, és szándékosan az Y beállítódást foglalom el vele szemben, mivel B ezt teszi, és mivel B ezt a specifikus cselekvést követeli meg tőlem.

Ebben a beállítódásban A és B autonóm öntudatként ragadja meg mind önmagát, mind pedig az interakciós partnert. Az interakció egyrészt már implikálja a mindenkori másik szabad önrendelkezésének elismerését, úgy, hogy az interakcióból mindkét fél számára egyfajta önkorlátozás következik. Másrészt ez a beállítódás tartalmazza az önkorlátozás követelményét a mindenkori másikkal szemben, hogy így a mindenkori másik szabad tere nyitva maradjon, hiszen A és B egyaránt valóban autonóm aktorként fogja fel magát.

E szándékok struktúrája mindenekelőtt nem konkrét tartalmakra vonatkozik, hanem inkább az elismerési, illetve kommunikációs cselekvés előfeltételeire. Hogy B-t arra szólítom-e fel, hogy nyissa ki az ajtót, miközben okkal fordulok hozzá mint racionális szubjektumhoz, vagy hogy B arra szólít-e fel engem, hogy tartsam tiszteletben morális igényeit, az ebben a tekintetben nem jelent különbséget. Az a fontos, hogy A és B a maga hatásgyakorlását a mindenkori másikkal úgy értelmezze és juttassa kifejezésre, hogy a címzett számára világos legyen: elismerék az autonóm szubjektum szabad önrendelkezéséhez szükséges terét.³¹

Ebben a struktúrában tehát mind A, mind B autonóm öntudatként ragadja meg önmagát és a másikat, úgyhogy sor kerülhet az első személyű én-intenciók összekötésére is:

*Elismerik önmagukat, egymást kölcsönösen elismerve.*³²

Ezzel a filozófiai tudat szempontjából (de nem A és B szempontjából) instanciálva van a „mi” struktúrája és vele együtt a szellem struktúrája a maga alapformájában.³³ Az alapstruktúra instanciálásának sikerfeltétele ugyanis A és B cselekvéseinek szimmetrikus összekapcsolása. Hegel szavaival:

³¹ Tárgyilag itt szoros kapcsolat áll fenn Grice és Meggle elemzéseivel a kommunikációs szándékokról.

³² Hegel: i. m. 102.

³³ Ezzel Hegel éppúgy átlépi a kommunikáció és a kollektív cselekvés individualisztikus elemzését, mint Searle mi-elemzését, aki ezt egy tovább nem elemezhető fekete doboznak tekintette.

[...] az egyoldalú cselekvés hasztalan volna, mert az, aminek történnie kell, csak mind a kettő által jöhet létre.³⁴

Itt tehát – mint ahogy Hegel ugyanezen a helyen ki is mondja – a cselekvés egy speciális formájáról van szó, amely

elválasztatlanul éppúgy az *egyiknek*, mint a *másiknak a cselekvése*³⁵

Előadásomnak nem témája, hogy Hegel szerint „hogyan jelenik meg [az elismerés tiszta fogalmának] folyamata az öntudat számára”.³⁶ A fejlődési folyamat során – ennyi világos – oda kell eljutnunk, hogy a filozófiai tudat által már instanciált mi-struktúra e struktúra két pólusa számára (tehát A és B számára) is tárgyasuljon. Hegel további érvelése tehát végső soron válasznak tekinthető a következő kérdésre: hogyan juthat el A és B én-intencióik összefonódásától egy explicit mi-intenció megfogalmazásáig, amelyben az előfeltételezett (és Hegel által felmutatott) alapstruktúra a résztvevő szereplők számára is tematikussá válik?

Problémafelvetésünk keretei között pedig arra kell rákérdeznünk, hogy ad-e nekünk Hegel valamilyen választ az A és B cselekedeteinek ontológiai viszonyára vonatkozó kérdésre.

b) Az elismerési viszony két fajtája

Azt szeretném javasolni, hogy azt a mondatot, amellyel Hegel „Az öntudat önállósága és önállótansága” című fejezetet kezdi, egy erre a kérdésre adott válaszként értelmezzük. Ez a nyitó kijelentés ugyanazzal a funkcióval rendelkezik, mint a *Jogfilozófia* és az *Enciklopédia* paragrafusaiiban a főszövegek: kifejezésre juttatják Hegel legalapvetőbb téziseit és bizonyítási szándékait.

Az öntudat *magán- és magáért-való*, amennyiben és általa, hogy egy másik magán- és magáért-való számára van; azaz csak általa van, hogy elismerik.³⁷

³⁴ Hegel: i. m. 102.

³⁵ Uo. De ebben az esetben nem lehet szó kauzális relációról – erre utal az „elválasztatlan” szó.

³⁶ Uo.

³⁷ Szemere Samu fordítását minimális mértékben – amennyire a tanulmány további gondolatmenete megkövetelte – módosítottuk. A Szemere-féle fordítás: „Az öntudat *magán- és magáért-való*, mert és általa, hogy egy másik magán- és magáért-való számára van; azaz csak általa van, hogy elismerik.” I. m. 101. Az eredeti mondat: „Das Selbstbewußtsein ist *an und für sich*, indem, und dadurch, daß es für ein anderes an und für sich ist; d.h. es ist nur als ein Anerkanntes.“ Hegel: *Phänomenologie des Geistes*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1988, 127. [*A szerk.*]

A pontosvessző utáni részben találjuk meg azt a tézist, hogy az öntudat az elismerési viszonyokon keresztül konstituálódik. Egy entitás csak egy elismerési viszonyon belül öntudat. Fichtével szólva: léte elismert-voltában áll. A *Fenomenológia* Miller-féle angol fordítása egyébként ezen a helyen (habár kifejezésre juttatja a konstitúciós viszonyt) nem egészen pontos, mivel csak a szükségszerű feltételt fogalmazza meg. Ebben a következőket olvashatjuk: „it exists only in being acknowledged”.³⁸

Némi interpretációs nehézséget okozhat Hegel kijelentésének kezdete. A mondatot olvashatjuk úgy, hogy Hegel egy „A empirikus öntudatról” beszél, amelyet egy másik B empirikus öntudat elismer. De lehetséges lenne egy olyan olvasat is, hogy az öntudat mint univerzálé és az öntudat másikja között működik egy elismerési viszony. Ez az értelmezés azonban a kérdéses kontextusban nem tűnik értelmesnek számomra, mivel egy olyan fajta fejlődésre utal, amelyre majd csak a szellem-fejezetben kerülhet sor.³⁹

Tegyük fel tehát, hogy Hegel kijelentése két empirikus öntudat (A és B) elismerési viszonyáról szól. Célokat tekintve központi jelentősége van annak a gondolatnak, hogy Hegel kétféle elismerési relációt különböztet meg: az *amennyiben* és az *azáltal, hogy* relációját. Ily módon két állításhoz jutunk:

(ER-1) Egy öntudat magán- és magáért-való, *amennyiben* egy másik magán- és magáért-való számára van.

(ER-2) Egy öntudat magán- és magáért-való, *azáltal, hogy* egy másik magán- és magáért-való számára van.

Ezzel az interpretációval (amely szerint Hegel megkülönbözteti az elismerési reláció két fajtáját) a következő ellenvetést lehet szembeszegezni: itt pusztán egy retorikai megerősítésről vagy explikatív fordulatról van szó. E mellett az egyszerű értelmezés mellett azt lehetne felhozni, hogy az „amennyiben” szemantikai részhalmaza az „azáltal, hogy”-nak.⁴⁰

³⁸ G. W. F. Hegel: *Phenomenology of Spirit*. Translated by A. V. Miller. Oxford University Press, 1977, 178.

³⁹ Mindenesetre jól illik ahhoz, ahogy Hegel a szellem fogalmát explicálja, és tárgyilag azon kérdés tárgyalásának kontextusába tartozik, hogy az empirikus öntudatok hogyan viszonyulnak saját társadalmi konstituáltságukhoz. Az utolsó rész szavaival szólva: a kérdés az, hogy az empirikus öntudatok az én-intencióik korlátozásától hogyan jutnak el a mi-intenciók explicit megfogalmazásáig, amelyekben az interszubjektív előfeltevések önmagukért adóttak.

⁴⁰ Lásd ehhez: Jacob Grimm - Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*. Elektronische Ausg., bearbeitet von H. W. Barz. Verlag Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 2004; K. E. Georges (Hrsg.): *Lateinisch-deutsch* [Handwörterbuch]. Directmedia Publ., Berlin, 2002 (Digitale Bibliothek, 69)

Ezzel az ellenvetéssel szemben háromféle választ lehet felsorakoztatni. Egyrészt tudomásom szerint az egész hegeli életműben egyetlen olyan kijelentés sem található, amelyben az „amennyiben” és az „azáltal, hogy” kifejezéseket egyszerre alkalmazná. Kijelentésünk prominens helyére való tekintettel a két kifejezés összekapcsolását nem tekinthetjük véletlennek. Másrészt a két reláció szemantikája csak részben fedi egymást, úgyhogy jó okkal kérdezhetjük, hogy Hegel itt nem éppen a szemantikai differenciát hozza-e működésbe. Végül pedig szisztematikus és Hegel számára is kézenfekvő okok szólnak amellett, hogy ezt a szemantikai differenciát alkalmazza annak érdekében, hogy kifejezésre juttassa az öntudatnak az elismerésen keresztül való interszjektív konstituáltságát.

Ugyanígy látta ezt *A szellem fenomenológiájának* angol fordítója, Arnold Vincent Miller is, aki a következőképpen fordít:

Self-consciousness exists in and for itself, *when* and *by the fact that* it so exists for another.⁴¹

Még akkor is, ha azt kell mondanunk, hogy az angol fordítás inkább csak sejteti, mintsem visszaadja a német mondat értelmét, az „amennyiben”-nek „when”-nel és az „azáltal, hogy”-nak „by the fact”-tel való fordítása egy nagyon lényeges pontra tapint rá. Az „amennyiben” egyidejűséget fejez ki, amelyet Miller a „when”-nel fed le. Ez megfelel a latin *interim*, illetve *interea* gyökérnek: az előbbi azt jelenti, hogy egy esemény beleesik egy cselekvés időterébe, az utóbbi viszont azt jelenti, hogy egy cselekvés egy másik cselekvés alatt megy végbe. Az „amennyiben” szóval Hegel – sejtéseim szerint – az „interea”-ra nyúl vissza, mivel két egyszerre lefolyó cselekményt tart szem előtt.

Az „azáltal, hogy” ezzel szemben jelentésének abban a részében, amely nem hozható fedésbe az „amennyiben”-nel, időbeli egymásutániségot tartalmaz, és különösen kauzális relációt jelölhet. Miller ezt is jól kifejezi a „by” használatával, ami – különösen, ha a „when”-től különböztetjük meg – egy kauzális viszonyra utal. Ennek nem mond ellent az sem, hogy Miller a német „azáltal, hogy” konstrukció visszaadása érdekében a „by the fact” fordulatot használja. Mindennapi oksági magyarázatainkban ugyanis gyakran tényeket vonultatunk fel okok gyanánt.⁴²

Ezért azt szeretném javasolni, hogy Hegel alapvető tézisét így értelmezzük: A öntudat akkor konstituálódik, ha először is – aktuálisan és egyazon időben – egy B öntudat elismeri. Ezen kívül az A öntudatnak szüksége van a B öntudat elismerésére mint okra, vagyis – Fichtével szólva – mint lökésre vagy felszólításra, hogy öntudatként konstituálhassa magát.

⁴¹ Hegel: i. m. 178. Kiemelés – M. Q.

⁴² Lásd ehhez: Jonathan Bennett: *Events and their Names*. Indianapolis, 1988. III. fejezet.

Az „azáltal, hogy” relációval Hegel Fichte elismerés elméletéhez kapcsolódik. Ez egy végső soron kauzális, nem pedig egyidejű reláció. A B entitás, amely önmagát már öntudatként értette meg, felszólítás által aktivál egy eddig csak potenciális vagy látens öntudattal rendelkező A entitást. Ezt az elismerés-elmélet individuál-genetikus aspektusaként jellemezhetjük. Ez az iniciálási aspektus – ha jól látom – Hegelnél nem áll előtérben, mivel ez a konstelláció egyrészt aszimmetrikus, másrészt pedig már előfeltételezi egy aktuális öntudat létét, amely egy további potenciális öntudatot aktivál.

Hegelnek az A és B intencióira vonatkozó elemzése arra épül, hogy A „azért” kezeli B-t egy bizonyos módon, mert B szándékait és meggyőződéseit mint helyeseket ismeri fel. Ezt is értelmezhetjük kauzális relációként, és akkor a fichtei lökés-modelltől függetlenül is be kell építenünk bizonyos kauzális elemeket az elismerés mozgásába.⁴³ A szimmetria-követelmény bázisán így jutunk el azoknak az egymást kölcsönösen feltételező elemeknek a szinkrón struktúrájához, amelyek összessége megvalósítja a megkövetelt elismerési struktúrát. Ez a második kauzális dimenzió az elismerés motivacionális oldalát érinti.

Ahhoz, hogy Hegel az öntudat társadalmi konstituáltságára vonatkozó tézisét mint *bolisztikus* koncepciót kidolgozhassa, túl kell lépnie az individuál-genetikus és a motivacionális oksági viszonyon, amelyet az „azáltal, hogy” reláció fejezett ki. Ez azonban sejtéseim szerint az „amennyiben”-viszonyra vonatkozó utalás által történik, amely viszont az „azáltal, hogy” relációtól való elhatárolása által a maga különösségében csak *ex negativo* kerül meghatározásra. A mi-struktúrára vonatkozó elemzéseinkből tudjuk, hogy két cselekvés egyidejűségéről van szó, amelyek abban az értelemben konstitutívak egymás számára, hogy az egyedi tevékenységek identitási feltételei közé az is beletartozik, hogy az össz-struktúra mozzanatai.

A kortárs analitikus cselekvéseméletben és eseményontológiában Jaegwon Kim és Alvin Goldman megmutatták, hogy az események között konstitutív nem-kauzális függőségi viszonyok állnak fenn.⁴⁴ Amikor például egy barátunkat köszöntjük, miközben felemeljük a kezünket, két cselekvést hajtunk végre, amelyek konstitutív viszonyban állnak egymással. Hegel – sejtéseim szerint – az

⁴³ Ha abból indulunk ki, hogy Hegel (mint napjainkban pl. Jaegwon Kim vagy Alvin Goldman) egy *fain-grained* eseményontológiát képvisel (az események mint lényegi tulajdonságok instanciálása tér-időbeli helyeken), akkor a „mert” és az „azáltal, hogy” reláció megkülönböztetése megnyitja annak a lehetőségét, hogy a kauzális cselekvéseméletet a cselekvések közötti nem-kauzális függőségi viszonyokkal kombináljuk, amelyekre a nem-kauzális cselekvésmagyarzatok támaszkodhatnak. Lásd ehhez M. Quante: *Hegel's Concept of Action*. Id. kiad. – és ebben elsősorban annak a tézisnek a visszautasítását, hogy Hegel elfogadta volna a logikai összekapcsolás érvét, és ezért nem képviselhetne egy kauzális cselekvéseméletet.

⁴⁴ Jaegwon Kim: *Noncausal relations*. *Nous*, 1974/8, 41–52; Alvin I. Goldman: *A Theory of Human Action*. Englewood Cliffs, 1970.

öntudat és a szellem viszonyának elemzésében épp ebbe az ontológiai függőségi viszonyba ütközött bele, amely feltételezi a szabályok és konvenciók szociális terét – vagyis egy erkölcsiséget –, amelyben az egyik fajta cselekvést csak úgy hajthatjuk végre, hogy egyúttal egy másik fajta cselekvést is végrehajtunk.⁴⁵ Ezt később Alvin Goldman fedezte fel újra és tette szisztematikusan termékennyé a cselekvésmélet számára, fa-diagramok segítségével ábrázolva ezeket a szociális kontextusban konstituálódó függőségi viszonyokat.

A kauzális és a nem-kauzális feltételezési viszonyok részletes ontológiai rekonstrukciójának meg kell mutatnia, hogy milyen entitásokat határozhatunk meg az időbeli egymásutánosság és a kauzális egymásra-következés szerint, és melyek azok az entitások, amelyek között szimultán, nem-kauzális dependencia-viszony áll fenn. Ha megengedjük, hogy bizonyos események lehetnek más események részei, és ha azt is elfogadjuk, hogy olyan események között, amelyek egy harmadik esemény részei, kauzális viszonyok állhatnak fenn, akkor Hegel elismerés-fogalma konzisztens módon értelmezhető ontológiai princípiumként.

Ha jól látom, *A szellem fenomenológiájában* nem kerül sor e konstitutív viszonyfajta további elemzésére. Ezt Hegel majd csak a *Jogfilozófia* akarat-elméletében fejti ki. Ott azután találkozunk majd függőleges elismerési viszonyokkal is, amelyekben a két egymást elismerő öntudat közül legalább az egyik miként értelmezi önmagát az interakcióban.⁴⁶ *A szellem fenomenológiájában* leírt elismerési folyamat ezzel szemben beszűkül az egymást korlátozó én-beállítódások vízszintes elismerésére. Ezek azonban – így szól végkövetkeztetésem – jelentős társadalomontológiai potenciált nyújtanak, amelyet Hegel később az objektív szellem elméletében fog szisztematikusan kibontakoztatni.

Fordította Weiss János

⁴⁵ Hegelnek a megfigyelő ész cselekvésméletére vonatkozó kritikája azt mutatja, hogy a cselekvéseket olyan entitásokként értelmezi, amelyeket a szociális tér konstruál. Lásd ehhez M. Quante: „Reason [...] apprehended irrationally”: Hegel’s Critique of Observing Reason. In D. Moyar – M. Quante (Eds.): *Hegel’s ‘Phenomenology of Spirit’: A Critical Guide*. Cambridge University Press, Cambridge (megjelenés alatt).

⁴⁶ Lásd ehhez: M. Quante – D. P. Schweikard: „... die Bestimmung der Individuen ist, ein allgemeines Leben zu führen”. La struttura metafisica della filosofia sociale di Hegel. Id. kiad.